

VALTER MEMISHA

**SHENJAT E PIKËSIMIT
DHE FJALORËT SHPJEGUES TË SHQIPES**

Funksioni kryesor i fjalorëve shpjegues është ai **informues** dhe, nëse pasqyrojnë pasuri leksikore, frazeologjike e semantike që lidhet me standardin, ata kanë edhe funksion **normativizues** për këtë pasuri. Përgjithësisht, në këtë punim të shkurtër, ne jemi referuar te fjalorët normativë të shqipes, d.m.th. tek ata të hartuar pas Kongresit të Drejtshkrimit. Mbështetur në zgjidhjet që janë bërë në leksikografinë tonë njëgjuhëshe, këta fjalorë japin normën dhe për theksin, si dhe për elemente kryesore të paradigëmës së eptimit: për emrat japin edhe trajtën e shquar e të pashquar të njëjësit e të shumës, kurse për foljen, veç trajtës së kohës së tashme (që del si trajtë përfaqësuese), japin dhe trajtën e së kryerës së thjeshtë dhe atë të pjesores (që dalin dhe si tema fjalëformuese). Por fjalorët sendërtojnë e pasqyrojnë dhe rregullat e pikësimit që zbatohen sot në shqipen standarde.

Fjalorët shpjegues njëgjuhësh të shqipes (duke pasur parasysh fjalorët e hartuar institucionalisht, si *Fjalorin e gjuhës shqipe*, 1954; *Fjalorin e gjuhës së sotme shqipe*, 1980; *Fjalorin e shqipes së sotme*, 1984 / 2002; *Fjalorin e gjuhës shqipe*, 2006 etj.) janë hartuar sipas modeleve leksikografike më të arrira në leksikografinë franceze, italiane, anglo-amerikane e ruse të shekullit XX dhe i ndjekin këto modele dhe në fushën e pikësimit.

Në një vepër leksikografike, element organik i lëndës së pasqyruar janë dhe shenjat e pikësimit, sepse kanë peshën e tyre në qartësinë e saktësinë e dhënies së kuptimit apo të ilustrimit të fjalës që shpjegohet. Në veprën “Rregullat e Pikësimit në gjuhën shqipe”, 2002, botim i Akademisë së Shkencave të Shqipërisë, theksohet se “Shenjat e pikësimit janë të domosdoshme për të ndarë e për të paraqitur saktë mendimet me shkrim. Mungesa ose përdorimi jo i drejtë i tyre vështirëson kuptimin e tekstit ose

shpesh mund të japë shkas për keqkuptime.”¹ Dhe më tej vazhdohet se “Shenjat e pikësimit kanë rëndësi të veçantë sidomos në ato raste kur mjetet leksikore e sintaksore nuk janë të mjaftueshme për të dhënë qartë lidhjen e fjalëve e të fjalive.”² Meqenëse për të dhënë shpjegimet kuptimore në një fjalor synohet thukësia dhe për ilustrimet synohet të jepen shembuj me jetën e fjalës që të zbulohen lehtësisht vlerat dhe funksionet e saj, atëherë kriteret për përdorimin dhe zbatimin e *rregullave të pikësimit* në një vepër të tillë kanë veçanti. Ato nuk mund të jenë si në një tekst të zakonshëm apo si në një vepër akademike, f.v., si në veprën *Sintaksa e gjuhës shqipe*.

Shenjat e pikësimit në një fjalor shpjegues janë jo vetëm të domosdoshme, por kërkojnë dhe tipologji përdorimi gjatë teknikave të dhënies së një zëri leksikografik (po e quajmë *pikësimi i jashtëm*, që është standard për gjithë zërat në një fjalor), por ato i gjen, para së gjithash, në organizmin semantiko-sintaksor të shpjegimeve kuptimore të fjalëve që formojnë fjalësin e veprës dhe në sintagmatikën e tyre ilustruese (po e quajmë *pikësimi i brendshëm*).

a. Në fjalorët shpjegues si shenja që lidhen me *pikësimin e jashtëm*, gjenden të përdorura:

1. **Pika (.)**, e cila zakonisht vendoset pas fjalës titull, pas shkurtimeve, pas numrave arabë (nëse fjala është shumëkuptimëshe).

2. **Presja (,)** e cila përdoret për të diferencuar formantet trajtëformuese, trajtat alomorfe apo trajtat supletive të fjalës titull, si dhe për të ndarë dy a më shumë elemente mbisegmentore (zakonisht stilistikore) që mund të dalin pranë fjalës titull.

3. **Vija ndarëse (-)**, e cila paraprin formantet trajtëformuese dhe ndjek rregullisht, pas një hapësire, presjen.

4. **Vija e pjerrët (/)**, e cila ndan rregullisht pjesën e pandryshueshme të temës së fjalës titull nga formantet trajtëformuese (të cilat ndryshojnë në eptim).

5. **Kllapat e rrumbullakëta ()**, brenda të cilave futen zakonisht nyjat e mbiemrave (të prapavendosura ndaj trajtës përfaqësuese), si dhe pjesëza **u** e foljeve në formën joveprore të së kryerës së thjeshtë.

6. Tepër rrallë **kllapat katrore []**, në rastet kur një fjalë titull del me dy trajta fonetike shumë të afërta dhe me formim të njëjtë, si te

¹ Akademia e Shkencave e Shqipërisë, Instituti i Gjuhësisë dhe i Letërsisë, *Rregullat e pikësimit në gjuhën shqipe*, Tiranë, 2002, f. 6.

² Akademia e Shkencave e Shqipërisë, *po aty*.

njelmísht/ë,-a f. sh. -a(t)[njelmísht/e,-ja f. sh. -e(t)] tokë e njelmët: *shkripëzimi i njelmishtave (Fjalori i gjuhës së sotme shqipe, 2006)*

b. Në fjalorët shpjegues si shenja që lidhen me *pikësimin e brendshëm* gjen të përdorur, *në një formë a në tjetrën, në një masë a në tjetrën*, gati gjithë llojet e shenjave të pikësimit sipas vlerës së tyre të përgjithshme e funksioneve që kryejnë. Veçojmë:

1. **Pikën (.)**, e cila përdoret në fund të një shpjegimi kuptimor. Është i njohur parimi i shpjegimit të kuptimit leksikor të një fjale në një fjalor shpjegues: *hartuesi duhet të ndërtojë një shpjegim që të qëndrojë thuajse si një fjali a periudhë e vetme*. Shpjegimi organizohet sintaksorisht si një konstrukt i tillë (ndryshe nga fjalorët enciklopedikë që një zë mund ta organizojnë në disa fjali), ndaj dhe në një shpjegim kuptimor gjejmë vetëm një pikë.

2. **Presjen (,)** e cila është shenja më e përdorshme në shpjegimet kuptimore dhe përdoret për të ndarë a për të veçuar gjymtyrë të një fjalie e fjali të një periudhe, me të cilat mishërohet shpjegimi kuptimor.

3. **Dypikëshin (:)**, i cili paralajmëron diçka që do të thuhet ose që sqaron diçka që është thënë etj. Ai është i përdorur shpesh, sidomos kur kemi shpjegime termash në një fjalor terminologjik shpjegues.

4. **Pikëpyetjen (?)** dhe **pikëçuditjen (!)**, të cilat lidhen drejtpërdrejt me *sintagmatikën* e fjalorit, pra jo me shpjegimin kuptimor. Ato hasen në *lëndën ilustruese*, e cila, krahas thënieve togfjalëshore me vlerë përgjithësuese mund të jetë e sendërtuar edhe me fjali pyetëse, thirrmore etj. Në gjuhën shqipe këto shenja i ndesh dendur te *Fjalori Sinonimik i Gjuhës Shqipe* (2004), te *Fjalori Frazeologjik i Gjuhës Shqipe* (1999 / 2010) i J. Thomait, te *Fjalori i Gjuhës Shqipe* (2004) i M. Elezit etj.

5. **Pikëpresjen (;)**, e cila është shenjë që përdoret shpesh në një fjalor shpjegues. Ajo përgjithësisht ndan grupe përbërësish kuptimorë / grupe semash që mund të shërbejnë edhe si tema semantike për të formuar një kuptim të ri, d.m.th. ajo është shprehëse e ndarjes së mundshme të kuptimit të dhënë në dy a më shumë kuptime të tjera. Duhet të theksojmë se përdorimi i pikëpresjes në një fjalor shpjegues varet nga tipi i fjalorit dhe nga funksioni i tij. Fjala vjen, *Fjalori i gjuhës së sotme shqipe, 1980* ka struktura kuptimore shumë të gjera dhe një kuptim apo shumë kuptime në fjalë të ndryshme dalin shpesh me plotëri semash apo me struktura të hapura, çka nënkupton se në këto kuptime mund të shtohen përbërës apo grupe përbërësish të rinj kuptimorë. Ndaj në këtë fjalor gjejmë dhe përdorimin e shpeshtë të pikëpresjes. Por numri i pikëpresjeve rritet

ndjeshëm në *Fjalorin e gjuhës shqipe*, 2006, sepse ai, krahasuar me *Fjalorin e gjuhës së sotme shqipe*, 1980, ka bërë ngjeshje, kondensim të strukturave kuptimore të fjalëve, sidomos të fjalët shumëkuptimëshe. Për të mos lejuar bjerren e vlerave shënuese e shprehëse të fjalës, autorët, në këtë vepër, shumë kuptime i kanë futur në gjirin e një kuptimi përfshirës dhe kjo ka kërkuar ndarjet e duhura me pikëpresje.

Në përgjithësi, në fjalorët shpjegues bashkëkohorë (në shqipe dhe në gjuhë të tjera), për qëllime pragmatike (për të përfshirë në ta sa më shumë lëndë leksikore) synohet shkurtësia e lëndës semantike ose shkohet drejt formulëzimit të shpjegimeve kuptimore (shpjegimet bëhen pjesërisht me formula të gatshme gjuhësore ose me ndërtime sintagmatike, në varësi nga përkatësia leksiko-gramatikore e fjalës që shpjegohet apo nga kategorialitetet e tipologjitë semantike të grupeve të ndryshme të fjalëve). Edhe në rastet kur mjetet leksikore janë të mjaftueshme për të dhënë qartë kuptimin e nuancat kuptimore, shenjat e pikësimit ndikojnë dukshëm për ta bërë më të kapshëm gjithë kuptimin leksikor të fjalës. Kjo ka sjellë ndryshime dhe në përdorimin e shenjave të pikësimit, thuajse një unifikim të tyre.

Përdorimi i shenjave të pikësimit në fjalorët shpjegues varen dhe nga lloji i hedhjes së tyre në qarkullim. Fjalorët, sipas këtij kriteri, janë të *printuar* (të shtypur) dhe *elektronikë* (formation-line). Në llojin e parë shenjat e pikësimit kanë peshë jo të vogël në realizimin e përpikërisë e të saktësisë së dhënies së informacionit. Kurse të fjalorët elektronikë kjo peshë ulet ndjeshëm. Shohim se tek këta të fundit kanë fituar rol të veçantë *markimi me ngjyra* (duke diferencuar përbërësit e mikrostrukturës së një fjale, si fjalën-titull, shpjegimin kuptimor, thënie ilustruese, emërtimet e pathjeshta, njësitë frazeologjike etj. me ngjyra të ndryshme) dhe *markimi me tri llojet e shkrimit: normal, i pjerrët, i mëshuar*.

Le të shohim në vijim përdorimin e shenjave të pikësimit në disa zëra leksikografikë nga fjalorë të ndryshëm.

A. Fjalori i gjuhës shqipe, 1954

Ky fjalor, edhe pse nuk hyn në grupin e fjalorëve normativë, është vepra e parë leksikografike që është hartuar institucionalisht dhe që hapi rrugën për hartimin e fjalorëve të mëvonshëm normativë.

a. Pikësimi i jashtëm në fjalor:

1. Nuk ndahen me presje e vijë të pjerrët formantet e shquarsisë:
GRYKË-A.

2. Shkurtesat e përkatësisë leksiko-gramatikore dhe të kategorive gramatikore jepen me shkronja **të mëshuara (bold)**, duke u përdorur presja dhe pika (kjo zakonisht pas shkurtesave të dyta): **GRYKË-A ef, shm. -a**

3. Përdoren numrat arabë për të shënuar kuptimet; pas numrit vihet pikë, por fjalia (shpjegimi kuptimor) fillon me të vogël.

4. Përdoret pikëpresja në fund të kuptimit.

5. Përdoret vija ndarëse / bashkuese (-) për të zëvendësuar fjalën titull në ndërtime ilustruese a në frazeologji (**u zunë - më -**) / grykë më grykë.

6. Përdoret pikëpresja para sinonimeve (**Grykë...** kanali nga ku del zëri, që shërben për të marrë frymë; **fyty**);

7. Përdoret jo rrallë edhe vija e pjerrët.

b. Pikësimi i brendshëm në fjalor:

1. Mbizotërojnë pikëpresja dhe dy pikat.

2. Dy pikat paraprijnë sintagmatikën me shembuj, me togfjalësja të qëndrueshëm dhe me njësi frazeologjike.

3. Pikëpresja ndan grupet e semave të organizuara nga një përbërës themelor semantik.

4. Presja ndan semat e ndryshme, sidomos kur struktura semantike është e hapur (3. goja e një vendi, e një ene, e një sendi: **-a e pusit, e topit, e qypit, e shishes;**) etj.

5. Pika nuk përdoret në fund të çdo kuptimi, por në fund të strukturës kuptimore të një zëri leksikografik.

Po japim në vijim fjalën *Grykë*, në të cilën shihen konkretisht veçantitë e përdorimit të pikësimit të brendshëm dhe që formon tipologji për gjithë lëndën që ka zënë vend në këtë vepër.

GRYKË-A ef., shm. -a 1. pjesa e sipërme e kanalit nga ku kalojnë ushqimet për në stomak; pjesa e përparme e qafës; **u zunë - më -**, u zunë fytyfyty; kanali nga ku del zëri, që shërben për të marrë frymë; **fyty**; **-at**, sëmundje infektive e fytyt dhe e gërmazit, që na e bën të vështirë të përcjellim ushqimin; 2. qafa e këmishës e thurur me grep: **-a e këmishës**, këmishë me mëngë të gjera, me grykë të mbyllur dhe me një radhë sumbullash të zeza; 3. goja e një vendi, e një ene, e një sendi: **-a e pusit, e topit, e qypit, e shishes; e mbushur gjer në -**, buzë më buzë; 4. **gjeog.** ngushticë e thellë midis dy maleve; 5. pjesa e detit që hyn brenda në tokë: **- e detit**; 6. vendi ku derdhet lumi në det anë liqen; / **- a e gjellës**, pjesa e sipërme e gjellës, krenaja; **në -ë të javës**, në fillim të javës.

B. Fjalori i Gjuhës së Sotme Shqipe, 1980

Ky është fjalori që dallon nga veprat e tjera nga tipi dhe nga lënda që mbart dhe ku vërehen më mirë se në çdo vepër tjetër leksikografike të shqipes tipologjia e përdorimit të shenjave të pikësimit. Tipologjizimin e përdorimit të tyre e lehtëson dukshëm hartimi i *Sintaksës së gjuhës shqipe*, nga IGJL, ASHSh.

a. Pikësimi i jashtëm në fjalor:

1. Pika vendoset pas fjalës-titull, pas treguesve të saj fonetiko-gramatikorë, si dhe pas elementeve mbisegmentore-stilistikore. Kur fjala është shumëkuptimëshe pika vendoset para çdo numri që tregon kuptimin.

2. Shkurtesat e përkatësisë leksiko-gramatikore dhe të kategorive gramatikore jepen me shkronja të pjerrëta dhe me shkrim normal.

3. Përdoren numrat arabë për të shënuar kuptimet; pas numrit vihet pikë.

4. Fjalia (shpjegimi) fillon me të madhe dhe në fund të shpjegimit përdoret pika.

5. Thëniet, *si sintagmatikë ilustruese*, jepen me shkrim të pjerrët, ndahen nga njëra-tjetra me pikë dhe secili shembull fillon me shkronjë të madhe.

6. Përdoret tilda (~) para treguesve gramatikorë.

7. Përdoret pikëpresja para sinonimeve dhe antonimeve.

8. Përdoret edhe vija e pjerrët (/) për të ndarë pjesën e pandryshueshme të temës së fjalës-titull, si dhe ndonjë grup përbërësish kuptimorë.

9. Pas të gjitha shkurtesave dhe emërtimeve të shkurtuara, që jepen me shkronja të pjerrëta jo të mëshuara, vendoset pikë.

b. Pikësimi i brendshëm në fjalor

1. Mbizotërojnë presja, pikëpresja, kllapat rrethore.

2. Përdoren dy pikat, edhe pse rrallë.

3. Ndeshet edhe trepikëshi (Shih më poshtë, te fjala Gjuhë: **Në gjuhën e... libr.**)

4. Përbërësit kuptimorë / grupi i semave që i bashkon një përbërës kuptimor, ndahen me pikëpresje e mund të kthehen lehtësisht në kuptime të mëvetësishme.

5. Presja ndan semat e ndryshme, sidomos kur struktura semantike është e hapur dhe sidomos kur ato janë homogjene.

6. Në sintagmatikë shfaqen shpesh kllapat rrethore.

7. Ka raste kur presja përdoret edhe pas lidhëzave. *Megjithëkëtë, mbetet shumë punë për të bërë. Megjithëkëtë, urdhri do të zbatohet.* Kjo kërkon diskutim, edhe pse ka zhvillime semantike përtej lidhëzave.

8. Pika në pikësimin e brendshëm përdoret dendur dhe me disa funksione: mbyll shpjegimin kuptimor; mbyll shembujt edhe kur ata nuk janë fjali, por ndërtime togfjalëshore etj.

Po japim në vijim fjalën *Gjuhë*, në të cilën shihen konkretisht veçantitë e përdorimit të pikësimit të brendshëm dhe që formon tipologji për gjithë lëndën leksikore e semantike, që ka zënë vend në këtë vepër.

GJÚH/Ë, ~A_{mf} sh. ~Ë, ~ËT.

1. Sistem i veçantë tingujsh, fjalësh, trajtash e rregullash për formimin e fjalëve e për lidhjen e tyre në fjali, i cili është mjete themelor e me i rëndësishëm që u shërben njerëzve për të mbujtur e për të shprehur mendimet dhe për t'u marrë vesh njëri me tjetrin në shoqëri. *Gjuha si dukuri shoqërore. Lindja (prejardhja) e gjuhës. Zhvillimi i gjuhës. Sistemi i gjuhës. Struktura e gjuhës. Mjetet e gjuhës. Funksioni shoqëror i gjuhës.*

2. Një sistem i tillë, që është krijuar e zhvilluar historikisht nga një popull dhe që përbën një nga tiparet themelore të një kombësie a të një kombi. *Gjuha shqipe. Gjuha frënge (greke, angleze). Gjuha amtare. Gjuha letrare kombëtare. Gjuhë e huaj. Gjuhë e gjallë (e vdekur). Gjuhët e lashta. Gjuha e sotme. Gjuhët indoevropiane. Gjuhë të afërta. Familje (grup) gjuhësh. Pastërtia e gjuhës. Fjalori i gjuhës shqipe. Gramatika e një gjuhe. Historia e një gjuhe. Di (flas, zotëroj) një (dy) gjuhë.*

3. Tërësia e fjalëve, e mjeteve gramatikore etj., që përdoren në të folur e në të shkruar sipas kërkesave e veçorive të një norme, të një fushe a të një gjinie; ligjërim, stil. *Gjuhë e shkruar (e folur, bisedore, popullore). Gjuhë poetike. Gjuha e fëmijëve. Gjuhë gazete. Gjuhë akademike.*

4. Mënyra karakteristike e shprehjes së dikujt në të folur ose në të shkruar; tërësia e veçorive të përdorimit të mjeteve gjuhësore nga dikush a në një vepër të caktuar, stil. *Gjuhë e zhdërvjellët (e zgjedhur, e qartë). Gjuhë e rëndë (e trashë). Gjuhë e thatë (e errët). Gjuha e shkrimtarit. Gjuha e romanit (e dramës, e veprës).*

5. edhe fig. Tërësia e mjeteve për të kumtuar ide, mendime ose ndjenja duke përdorur shenja të caktuara, tinguj, lëvizje ose mjete të tjera shprehëse, që marrin një kuptim konvencional. *Gjuha e gjesteve (e gishtave). Gjuha e pikturës (e muzikës). Gjuha e shkencës (e aritmetikës). Gjuha e formulave. Me gjuhën e shifrave.*

6. Tërësia e tingujve ose e lëvizjeve që përdorin disa kafshë dhe shpendë për komunikimin e thjeshtë instinktiv ndërmjet tyre. *Gjuha e kafshëve. Gjuha e shpendëve (e zogjve). Gjuha e bletëve.*

7. *bised.* E folme, dialekt; të folurit. *E ka thyer gjuhën* nuk flet më në të folmen e fshatit a të krahinës së vet.

8. *bised.* Gjuha shqipe si lëndë mësimore në shkollën tetëvjeçare e të mesme; teksti i kësaj lënde. *Mësuesi i gjuhës. Libri i gjuhës. Ushtrimet e gjuhës. Mori dhjetë në gjuhë.*

Në gjuhën e... libr. nga pikëpamja e . . ., sipas ..., duke e shprehur sipas mënyrës së... **Në (me) gjuhën e Ezopit** duke i shprehur mendimet në mënyrë të tërthortë e të figurshme. **Ia di gjuhën dikujt** e njoh mirë, e di mirë ç'mendon, ç'qëllime ka etj. **E ktheu gjuhën shih te KTHEJ. Flasin gjuhë të ndryshme shih te FLAS. Gjejnë gjuhë të përbashkët** arrijnë të merren vesh njëri me tjetrin, pajtohen në mendime e në veprime.

C. Fjalori i gjuhës shqipe, 2006

Ky fjalor për herë të parë në leksikografinë njëgjuhëshe të shqipes eksperimenton e zbaton teknika të reja leksikografike. Ndër të tjera përmendim se ai është fjalor me elemente çerdhore.

a. Pikësimi i brendshëm dhe i jashtëm

1. Shpjegimet kuptimore të fjalëve fillojnë me shkronjë të vogël e mbarojnë me pikë.

2. Nëse shpjegimi ndiqet nga thënie ilustruese, në fund të shpjegimit vihet dypikëshi.

3. Nëse një shpjegim kuptimor mbyllet me sinonim, atëherë para fjalës sinonimike vihet pikëpresje.

4. Nëse sinonimi është i dallueshëm në disa përbërës a tipare semantike, ndarja bëhet me pikëpresje: *lule akshami* barishte zbukuruese, me kërcell të lartë e me gjethe si zemër, që çel afër mbrëmjes lule në trajtë hinke; **lule mbrëmjeje;...**

5. Presja ndan edhe këtu, si te të gjithë fjalorët e tjerë, gjymtyrët homogjene, paraprin lidhëzat nënrenditëse e bashkërenditëse që e kërkojnë përdorimin e saj, përdoret për të shënuar mbylljen e një fjalie të nënrenditur të mesvendosur në pjesën nga varet etj.

6. Nëse përbërësit në një kuptim organizohen në grupe semash të vetëqëndrueshme, ndarja e grupeve bëhet me pikëpresje. P.sh., te **lúsp/ë,-a f. sh. -a(t)** 2. cipë e hollë e farave a e thelpinjve të disa bimëve; lëkura e frytit të disa pemëve e perimeve; lëkura e thatë dhe petë-petë e disa drurëve; diçka si cipë a si petë e hollë dhe e vogël; leskër; cifël.

7. Kur bashkimi i përbërësve kuptimorë në grupe është jo tërësisht e plotësisht organik, ndarja midis tyre bëhet me vije të pjerrët. Psh tek **akull/ój kal., -óva, -úar** 1. e ngrirj; e ftoh shumë: *ma akulloi trupin; / jokal.* v. III ngrin: *akulluan pellgjet.*

8. Zgjidhja për ilustrimet: edhe kur mbaron fjalia me pikë, pikëpyetje, pikëçuditje, tripikësh, fillohet me të vogël.

9. Kur shkurtimi për përkatësinë leksiko-gramatikore të zërit leksikografik ndiqet nga elemente të tjera plotësuese të paraprirja me lidhëzën *edhe*, përdoret edhe pika, edhe presja (.). P.sh. *mb.*, edhe *fig.* tek mbiemri **akulluar (i, e)** *mb.*, edhe *fig.*, i ngrirë, i akullt; shumë i ftohtë: *me gisha të akulluar; me zemër të akulluar.*

10. Pikëpyetja dhe pikëçuditja ndjekin ilustrimet përkatëse, ashtu si te fjalorët e tjerë. P.sh., përdorimi i pikëpyetjes te fjala **ah** *pasth.* përdoret kur shprehim dhembje, dëshpërim, kundërshtim, frikë, kënaqësi, kur na kujtohet diçka papritur etj.; a: *ah, ç'më gjeti!; ah, ti qenke!; ah, sa bukur!; ah, përpak harrova!*

Po japim në vijim fjalët *gjuhë*_{II} dhe *lule*, ku shihen konkretisht veçantitë e përdorimit të pikësimit të brendshëm dhe që formon tipologji për gjithë lëndën leksikore e semantike, që ka zënë vend në këtë vepër.

gjuhë, -a_{II} f. sh. **-ë(t)** 1. sistem tingujsh të nyjëtuar, fjalësh, trajtash e rregullash për formimin e fjalëve dhe për lidhjen e tyre në fjali, i cili është mjeti themelor e më i rëndësishëm i komunikimit ndërmjet njerëzve; një sistem i tillë, i krijuar e i zhvilluar historikisht, si një nga tiparet themelore të një kombësie a të një kombi: *gjuha si dukuri shoqërore; lindja (prejardhja) e gjuhës; gjuha shqipe (amtare); gjuha standarde* forma më e përpunuar e gjuhës së një populli, me norma të ngulitura e të përgjithshme në të shkruar e në të folur; *gjuhët indoevropiane; fjalori i gjuhës shqipe; libri i gjuhës; thyej gjuhën* fitoj aftësi për të folur një gjuhë të huaj. 2. tërësia e fjalëve, e mjeteve gramatikore etj., që përdoren në të folur sipas kërkesave e veçorive të një norme, të një fushe a të një gjinie; ligjërim: *gjuhë e shkruar (e folur); gjuhë poetike; / mënyra* karakteristike e shprehjes së dikujt në të folur; tërësia e veçorive të përdorimit të mjeteve gjuhësore nga dikush a në një vepër, stil: *gjuhë e zhdërvjellët (e qartë); gjuha e shkrimtarit (e një vepre); në gjuhën e... (libr.)* nga pikëpamja e..., sipas..., duke e shprehur sipas mënyrës së... 3. edhe *fig.* tërësia e mjeteve për të kumtuar, duke përdorur shenja të caktuara, tinguj, lëvizje etj.; tërësi mjetesh shprehëse që marrin kuptim konvencional: *gjuha e gjesteve; gjuha e pikturës (e muzikës); gjuha e shifrave; / tërësia e tingujve ose e lëvizjeve të disa kafshëve dhe të shpendëve për komunikimin e thjeshtë instinktiv*

ndërmjet tyre: *gjuha e kafshëve (e zogjve)*. 4. *bised.* e folme, dialekt; të folurit.

lúl/e,-ja *f. sh. -e(t)* 1. *bot.* pjesë e bimës, zakonisht me petla me ngjyra, që ka organet e riprodhimit, që lidh frytin dhe që formon farën; bimë me organ të tillë riprodhimi, që rritet vetë në natyrë ose e mbjellim për zbukurim, për erë etj.: *lule mashkullore (femërore); lule të egra (të buta); çelën lulet; erë lulesh; tufë (kurorë) me lule; nuk lidhin të gjitha lulet (ff. u.); me një lule s'vjen pranvera (behari) (ff. u.); lulja e dasmës (etnogr.)* degë lisi e zbukuruar me lule etj., që vihet mbi çatinë e shtëpisë si shenjë gëzimi; *lulja e mirë (mjek., veter. euf.)* plasja. 2. *kryes. sh.* zbukurime si këto bimë, të vizatuara, të qëndisura a të gdhendura diku: *rroba (basmë, fustan) me lule; mur (tavan) me lule; me lajle e me lule*. 3. njollë me ngjyrë të ndryshme në trup të kafshëve, balë: *lopë me lule në ballë*. 4. *nj.* diçka që dallohet si shenjë si mesi i ballit, shenja e bulave të gishtave, bebja e syrit etj.: *lulja e dorës; lulja e syrit; ia qëndisi në lule të ballit* e qëlloi me armë për vdekje; *lulja e fytit (anat.)* molla e fytit, fikthi; *lulja e flokëve* tufë thinjash. 5. *fig.* më i miri, më trimi a më i bukur i të gjithëve; pjesa më e mirë a më e zgjedhur e diçkaje, ajka; koha më e bukur, pjesa më e mirë e një periudhe: *lulja e fshatit (e vajzave); lulja e nusërisë* më e mira ndërmjet nuseve; *në lule të rinisë (të jetës, të djalërisë)*. 6. *sh. euf.* të përmuajshmet e grave, zakonet, gjakrat: *ishte me lulet*. 7. *sh. euf.* organet seksuale të mashkullit; herdhët: *lulet e dashit; e goditi në lule*. 8. *bot.* gjymtyrë e parë e emërtimeve të pathjeshta për disa bimë: *lule akshami* barishte zbukuruese, me kërcell të lartë e me gjethe si zemër, që çel afër mbrëmjes lule në trajtë hinke; lule mbrëmjeje; *lule akulli* barishte zbukuruese, me gjethe të tulta dhe me lule që nuk fishken; *lule alle* barishte zbukuruese, me gjethe të gjata, të dhëmbëzuara e të tulta dhe me lule në ngjyrë të kuqe të ndezur; *lule argjendi* bimë zbukuruese me gjethe si të portokallit, që bën lule të vogël të bardhë me pesë petla e pa erë; *lule balsami* barishte me gjethe të gjata dhe me lule të vogla, të verdha e të merme, që përdoret në mjekësinë popullore për të mjekuar plagët; balç; / barishte me gjethe si heshtë dhe me lule të verdha me pesë petla, që del gjatë muajve prill-gusht; *lule blete* milcë, lulebletë; dorëzonjë; *lule bore* luleborë; *lule breshke* lulebreshkë; *lule bretku* zhabinë; *lule bualli* tatull; *lule deleje* luledele; *lule dielli* bimë me lule të grumbulluara në një kokë të madhe si bukë e rreth e rrotull me petla të verdha, që kthehet nga drita e diellit dhe që mbushet me fara të zeza, nga të cilat nxirret vaj; *lule dimri* luledimër; *lule djathi* barishte me gjethe si të fierit, me lule ngjyrë trëndafili, që përdoret për të zënë qumështin djathë; *lule dushku* barishte e

egër, me gjethe si të dushkut e të mbuluara me push, që çel lule të bardha; *lule dylli* bimë kacavarëse zbukuruese me lule vezake të tulta, të mbuluara me një lëndë si dyllë dhe me lule të bardha në trajtë ombrelle; qumështore, lule radhiqe; *lule dhensh* luleshqerrë; *lule ethesh* trikë; *lule fieri* barishte zbukuruese, me gjethe si të fierit; *lule floriri* barishte zbukuruese, me gjethe të gjata anës kërcellit dhe me një boçe me lule të verdha në krye; *lule fshese* barishte, me gjethe në ngjyrë të gjelbër të errët e me lule të bardha, që përdoret për të bërë fshesa, por që rritet edhe si bimë zbukuruese; *lule gishti* luletogëz; *lule gomari* qumështore, luleradhiqe; *lule gjarpri* barishte zvarritëse, me gjethe të vogla, me degë të tulta dhe me lule të verdha e të kaltra; *lule gjize* barishte e arave, me kërcell të drejtë e me gjethe heshtake e me lule të verdha; *lule kashte* barishte, me kërcell të lartë rreth një metër, me gjethe të gjata në trajtë heshte; lulebukje; *lule këmbore* (*kambane*) lulekëmborë; *lule krehri* lulekrehër; *lule kungulli* barishte zvarritëse zbukuruese, me gjethe të rrumbullakëta e të mbuluara me push dhe me lule shumë të bukura; *lule lakre* lulelakër; *lule lepuri* barishte shumëvjeçare, me kërcell të drejtë, me gjethe vezake e me bisht të gjatë e me lule të kaltra; *lule maji* dorëzonjë, lulemaj; *lule mbrëmjeje* lule akshami; *lule mëllage* lulemëllagë; *lule mëngjesi* bimë zbukuruese kacavarëse, me gjethe si zemër, me lule të bardha, të kaltra ose ngjyrë vjollcë, të cilat rrinë të çelura vetëm në mëngjes ose në ditë pa diell; *lule misiri* bimë shumëvjeçare, me gjethe në trajtë heshte, me lule të mëdha shumëngjyrëshe e të merme, të grumbulluara në vile; *lule mize* lulemizë; *lule mosmëharro* lulemizë₁; *lule mosmëprek* (*mosprek*) barishte, me gjethe pendore si të mimozës, të cilat ulen poshtë e mblidhen kur i prek; *lule peshku* barishte dyvjeçare e tokave të varfra e gurishte, me kërcell të drejtë e të lartë, me gjethe të gjata të mbuluara me push, me lule të verdha e të grumbulluara si kalli; *lule plepi* barishte me lule të verdhë, të madhe e të rrumbullakët dhe me petlat të mbyllura si kupë; *lule pranvere* aguliçe; *lule preshi* shpatëz₁₂; *lule qeni* kamomil; *lule qengji* luledele; *lule qyqeje* luleqyqe; *lule rezhde* barishte me lule të vogla ngjyrë jargavani; *lule rruaze* lulerruazë; *lule sahati* bimë kacavarëse, me lule të vetmuara në ngjyrë të kaltër në të bardhë, që i ngjajnë orës së xhepit; *lule sapuni* shkumëz, lulesapun; *lule syri* lulesy; *lule sharre* barishte zbukuruese si shkurre, me gjethe të gjata, të tulta e me dhëmbëza anash, me lule të mëdha të bardha, ngjyrë trëndafili ose të kuqe; *lule shigjete* shpatëz, luleshigjetë; *lule shpate* shpatore; *lule shqerre* luleshqerrë, luledele; *lule shqiponje* luleshqiponjë; *lule thoi* bimë zbukuruese me gjethe të tulta, të holla e të shkurtra si thua maceje dhe me lule të verdha, të bardha, ngjyrë trëndafili etj.; *lule vathi*

lulevath; *lule vere* barishte me lule të verdha, që çel në verë; *lule vizhe* lulevizhë; *lule vjeshte* lulevjeshtë; *lule ylli* luleyll; *lule zjarri* lulezjarr; *lule zog* gjuhënuse; *lule zonje* lulezonjë. ★*u bë lule kungulli* u trondit shumë e u zverdh krejt në fytyrë; u dobësua shumë e u tret; *e bëri lule (nuse); (bredh, shkon, shëtit) lule më lule* (dikush) keq. është tepër i dhënë pas vajzave dhe nuk ka dashuri të qëndrueshme; *është lule* është shumë mirë nga gjendja a nga shëndeti dikush në krahasim me një tjetër, s'ka pse qahet; është mirë (një gjendje a diçka tjetër); *e priti me lule* (dikë) e priti me të gjitha nderimet, e priti shumë mirë; *ia shtroi me lule* ia bëri fushë me lule.

d. Fjalori sinonimik i gjuhës shqipe, 2004

Për përdorimin e shenjave të pikësimit në veprat leksikografike njëgjuhëshe të hartuara institucionalisht, kemi bërë objekt vëzhgimi fjalorin shpjegues tematik, *Fjalori sinonimik i gjuhës shqipe, 2004*.

1. Fjalori ndjek traditën e konsoliduar në përdorimin e shenjave të pikësimit në të shkruar në leksikografinë njëgjuhëshe të shqipes, duke u mbështetur në fjalorët e botuar para tij dhe në rregullat e pikësimit që gjenden në *Sintaksën e gjuhës shqipe*, si dhe në botimin e posaçëm “Rregullat e pikësimit në gjuhën shqipe”, ribotim, 2002.

2. Fjalori e jep sinoniminë leksikore dhe atë semantike duke ndjekur përgjithësisht strukturën kuptimore të fjalëve të *Fjalorit të gjuhës së sotme shqipe, 1980* (një mbartje nga fjalori në fjalor gati e plotë e kuptimeve që janë markuar me sinonimi).

3. Fjalori përdor shkrimin e mëshuar (bold) për fjalën titull e për sinonimet që pasqyrojnë; përdor shkrimin normal për shpjegimet e nevojshme kuptimore; përdor shkrimin e pjerrët për shembujt.

4. Është i pari fjalor në gjuhën shqipe që, ndryshe nga fjalorët shpjegues, e jep një sinonim me shembuj në përdorim konkret, të marrë nga vepra që u përkasin ligjërimeve dhe stileve të ndryshme funksionale të shqipes. Strukturat kuptimore janë shumë të ngjeshura. Brenda një kuptimi fiton terren përdorimi i **presjes**, për të ndarë shpesh gjymtyrët homogjene etj., si dhe i **pikëpresjes**, për të ndarë përbërësit kuptimorë që kanë diferenca kuptimore ndaj njëri tjetrit dhe që, ashtu si te FGjSSH, 1980, nënkuptojnë struktura të hapura, jo për t'u pasuruar me përbërës të rinj, por për t'u kthyer në kuptime të mëvetësishme.

5. Pika përdoret si te Fjalori i gjuhës së sotme shqipe (në fund të shpjegimit kuptimor, si dhe pas çdo sinonimi si element i vargut sinonimik apo i grupit sinonimik.

6. Shembujt nga letërsia, folklori etj., përveç pikës, mundësojnë përdorimin e shenjave të tjera fundore të fjalisë, si *pikëpyetja*, *pikëçuditja*, *tripikëshi*, *vija dialoguese* etj.

7. Shembujt ilustrues jepen me shkrim të pjerrtë dhe sipas rregullave të pikësimit sintaksor dhe intonacionor.

Po japim në vijim mbiemrin *i madh*, ku shihen konkretisht veçantitë e përdorimit të pikësimit të brendshëm dhe që formon tipologji për gjithë lëndën leksikore e semantike, që ka zënë vend në këtë vepër.

MADH (i) *mb.*, edhe si *em*. 1. Që ka trup, vëllim ose përmasa mbi mesataren; që ia kalon dikujt a diçkaje nga gjatësia, nga gjerësia etj.; që nxë shumë. **Lartë (i)**. **Gjatë (i)**. **Gjerë (i)**. **Thellë (i)**. *Ishte një gropë e thellë ku mund të humbiste qerrja me gjithë qetë. (Let. art.). Vëllimshëm (i)*. **Bollshëm (i)**. *Krevati ishte i bollshëm, sa për tre veta. (Let. art.). Shtatmadh. Trupmadh. Dhe ja tani, ky djalosh i bukur, trupmadh dhe i bëshëm po vinte drejt tij. (Let. art.). Madhosh. Me të parë qenin madhosh që afrohej, ujku u ngrit dhe ua mbathi këmbëve. (Let. art. përkth.).* 2. Që përbëhet nga shumë njësi a pjesë, nga shumë sende e qenie. **Shumtë (i)**. **Ndjeshëm (i)**. *Gabimi i tij i kish sjellë dëme të ndjeshme fshatit: kishin ngordhur bagëti, ishte pakësuar prodhimi i bostanit etj. (Let. art.). Masiv. Rinia përfaqëson lexuesin më masiv dhe më të etshëm të letërsisë artistike. (Let. art.).* 3. Që ka shumë forcë; që është i një shkalle të lartë. **Fortë (i)**. *Po më të na zuri një shi i fortë, që na hyri deri në palcë. (Let. art.). Lartë (i)*. *Të gjithë flitnin me zë të lartë, prandaj dukeshin sikur ziheshin. (Let. art.).* **Theksuar (i)**. *Unë kisha prirje shumë të theksuara për shkencat, sidomos për matematikë, që kur isha fëmijë. (Let. art. përkth.). Ndjeshëm (i) fig. Ndikimi i faktorëve klimaterikë është mjaft i ndjeshëm për zhvillimin e bujqësisë. (Let. mës.). Rëndë (i)*. – *Ke bërë faj të rëndë, – i tha gruaja shoqes së saj. (Let. art.).* 4. Që është më i rritur në moshë; që ka arritur moshën e pjekurisë. **Rritur (i)**. *Meqë të dy ishin në moshë të rritur, ua bëmë celebrimin pa qenë nevoja për praninë e prindërve. (Let. art.). Burrë si mb. Grua si mb. Ajo nuk është vajzë grua, por ende e vogël. (Let. art.).* 5. Që dallohet për cilësinë, vlerën a rëndësinë, për moralin a aftësitë mendore, për postin që ka etj. **Shquar (i)**. **Përmendur (i)**. **Shënuar (i)**. **Madhor. Lartë (i)**. *Kishin ardhur personalitetet më të larta të vendit. (Let. art.). Kryesor. Rëndësishëm (i)*. **Majmë (i) fig. bised.** – *Me korbë, cili do të jetë ai i majmë që ka vdekur? Nuk dëgjon si po bien kambanat? (Let. art.). Rëndë (i) fig. bised. Famshëm (i)*. **Theksuar (i)**. **Thekshëm (i)**. 6. *drejt. → Madhor,-e₁mb. drejt. 7. → Pasur (i)₁mb. 8. → Fryrë (i)₁₂mb. fig. keq.*

E. Fjalori frazeologjik i gjuhës shqipe, 1999 / 2010 (J. Thomai)

Për të parë përdorimin e shenjave të pikësimit në fjalorët shpjegues, jemi ndalur me vetëdije edhe te vepra institucionale (edhe pse e hartuar nga një leksikograf), *Fjalori frazeologjik i gjuhës shqipe* (J. Thomai).

1. Përgjithësisht fjalori ndjek rregullat e ngulitura në fjalorët shpjegues njëgjuhësh.

2. Frazeologjia e vargjet frazeologjike jepen me bold dhe ndarja midis tyre bëhet me pikëpresje.

3. Sintagmatika jepet me shembuj me fjali dhe ndiqen rregullat e pikësimit si te *Fjalori sinonimik*.

4. Ka raste kur përdoret tilda (~) në vend të njësisë frazeologjike.

Po japim në vijim njësitet *më ka hyrë në zemër* dhe *si zogjtë e korbit*, ku shihen konkretisht veçantitë e përdorimit të pikësimit të brendshëm dhe që formon tipologji për gjithë lëndën leksikore e semantike, që ka zënë vend në këtë vepër.

Më ka hyrë në zemër (dikush a diçka) kam filluar ta dua shumë, është bërë i dashur për mua; më pëlqen shumë; **më është ngulur (më është ngulitur) në zemër**; **më ka fjetur në zemër**; **m'u ngjit në zemër**; **e kam në (për) zemër**; **më ka hyrë në shpirt**; **më ka hyrë në beben e syrit**; **më ka hyrë në qejf**; **më ka hyrë në hatër**; **më ka hyrë (deri) në kockë**; **kund. më doli nga zemra**. *E pyes: – Ti the se kam gjak të ëmbël, se të kam hyrë në zemër. A nuk më lë të jetoj edhe nja pesëqind vjet? (Let. art.). Me gjokset e krahët e tyre të shëndoshë u hyjnë në zemër banorëve të bjeshkëve tona të larta. (Pub.).*

Si zogjtë e korbit. 1. (U shpërndanë ~). U shpërndanë nga të katër anët dhe asnjëri nuk di ku gjendet tjetri, u shpërndanë andej-këtej në vende të ndryshme; (u shpërndanë) **si zogjtë e qyqes**. 2. (Mbetën ~). Mbetën rrugëve, pa ndihmë e pa përkrahje. *Atje u ishte thënë që t'i ndiqte fati i lig, meqenëse u përndanë si zogjtë e korbit njëri nga tjetri. (Let. polit.-shoq.). – Qyshse u ka vdekë baba, ata kanë mbetën si zogjtë e korbit. (Ligj. fol.).*

Përfundime

Në veprën “Rregullat e pikësimit në gjuhën shqipe” pohohet se “Parimi kryesor mbi të cilin mbështetet pikësimi ynë është parimi sintaksor. Kjo duket si në synimin e pikësimit për ta bërë sa më të kapshme strukturën sintaksore të shqipes (për të ndarë fjalitë e periudhat nga njëra-tjetra dhe për të ndarë e veçuar fjalitë në periudhë e gjymtyrët e fjalive), edhe në formulimin e rregullave sipas kategorive të ndryshme sintaksore.

Parimi sintaksor gërshetohet edhe me parimin intonacionor. Struktura sintaksore dhe intonacioni nuk ekzistojnë në ligjërime të ndarë. Ata të dy janë mjete me anën e të cilave organizohet materiali leksikor për të shprehur marrëdhënie të ndryshme kuptimore e nuanca të ndryshme.”³ Siç trajtuam, ky funksion i shenjave të pikësimit vërehet dhe te veprat leksikografike njëgjuhëshe të botuara te ne, sidomos 40 vjetët e fundit. Megjithatë do të theksojmë se:

1. Parimi kryesor mbi të cilin mbështetet pikësimi ynë, për pasojë dhe ai zbatuar në leksikografinë njëgjuhëshe, është parimi sintaksor që gërshetohet edhe me parimin intonacionor.

2. Pavarësisht rregullsisë e sistemësisë së përdorimit të shenjave të pikësimit, në ndonjë fjalor vërehen dhe *thyerje të normës pikësimore*, që motivohen me teknika leksikografike (më shumë nën ndikimin e fjalorëve të gjuhëve të tjera). Ndaj, për të mos krijuar thyerje, mendoj se fjalorët e shtypur duhet të jenë të unifikuar. Kjo vlen dhe për veprat e hartuara nga individë që nuk punojnë në institucionin tonë.

3. Fjalorët elektronikë, pavarësisht nga markimi pamor, duhet patjetër të jenë zbatues dhe të disa normave të mirëpranuara të pikësimit të jashtëm (f.v., të vendosjes së shenjave pas shkurtimeve etj.).

d. Praktika ligjërimore shtron dhe një problem tjetër: a mund të ketë edhe një parim leksiko-semantik për pikësimin, krahas dy parimeve të mësipërme?

e. A mund të ketë një rrafshim semantik të mjeteve lidhëse (lidhëza, përemra lidhorë, ndajfolje lidhore) dhe të përcaktohet përdorimi ose jo i presjes para tyre? Fjala vjen lidhëza *se*, kur është shkakore etj., paraprihet me presje, kur është filluese, jo; *që*, kur është lidhëz filluese nuk paraprihet me presje, kur është qëllimore etj., po; *që* kur është përemër lidhor, nëse lidhet drejtpërdrejt me fjalën që zëvendëson, nuk paraprihet, kur ndjek një togfjalësh të zgjeruar, po; *kur* nëse është ndajfolje lidhore, nuk do presje e kur është lidhëz, po etj., etj.

f. Mendoj se ka raste kur pikësimi duhet të mbështetet te një parim leksiko-semantik dhe jo tek ai intonacionor, në raste të tilla si te lidhëza *megjithëkëtë*. Intonacioni në disa raste ka trysnuar që të pranohet vendosja e presjes pas lidhëzës, që nuk e pranon parimi sintaksor. *Fjalori i gjuhës së sotme shqipe* jep 2 thënie në sintagmatikën e këtij zëri leksikografik me presje të pasvendosur.

³Akademia e Shkencave e Shqipërisë, *po aty*, f. 7.

MEGJITHËKËTË *lidh.* Përdoret në krye të një fjalie të bashkërenditur kundërshtore, e cila shpreh një veprim a gjendje të kundërt me veprimin a me gjendjen e shprehur në fjalinë tjetër, një veprim që kryhet pavarësisht nga kushtet e shprehura në fjalinë tjetër ose që i shtohet asaj që është thënë në fjalinë e mëparshme; prapëseprapë (zakonisht kur flasim për diçka të afërt a të tanishme). *Puna që bën nuk është e lehtë, megjithëkëtë ai e kryen me kënaqësi. Megjithëkëtë, mbetet shumë punë për të bërë. Megjithëkëtë, urdhri do të zbatohet.*

g. Fjalorët shpjegues të shqipes të hartuar institucionalisht pas Kongresit të Drejtshkrimit, pas botimit të *Gramatikës së gjuhës shqipe* (Akademia e Shkencave të Shqipërisë) dhe të *Rregullave të pikësimit në gjuhën shqipe*, jo vetëm mishërojnë e edukojnë normën leksiko-semantike, gramatikore e drejtshkrimore, por dhe atë të pikësimit (e kushtëzuar kjo nga lënda gjuhësore që ngërthejnë, nga mënyra e teknikat e paraqitjes së saj në një vepër leksikografike). Ata, gjithashtu, krijojnë gjedhe të punës për sot e për të ardhmen për veprat leksikografike që botohen institucionalisht apo vetjakisht, njëgjuhëshe apo dygjuhëshe, të përgjithshme apo terminologjike, mbarëkombëtare apo krahinoro-dialektore.